

Maria Domańska

***Materiały ks. Jana Wiśniewskiego
do dziejów insurekcji kościuszkowskiej
w zasobie Archiwum Głównego
Akt Dawnych w Warszawie¹***

Działalność duchowieństwa naszego regionu² na polu dziejopisarstwa, rola księży w kształtowaniu lokalnej i regionalnej tradycji, gromadzeniu i upowszechnianiu źródeł historycznych nie są jeszcze w pełni rozpoznane. W cieniu pozostają nazwiska takich duchownych, jak Stanisław Puławski, Władysław M. Witkowski, Antoni Rewera, Józef Piasecki, Józef Mazurek, Stefan Stuczeń, Andrzej Wyrzykowski, Józef Rokoszny, Paweł Kubicki, Melchior Buliński, Józef Gacki, Wawrzyniec Kukliński, Witalis Grzeliński, Wawrzyniec Siek, Franciszek Siarczyński, Dymitr Krajewski, Józef Zdanowski, Władysław Siarkowski, Władysław Fudalewski, Aleksander Bastrzykowski i wielu, wielu innych. Dotyczy to również ich dzieł, rzadkich i niedostępnych w bibliotekach, nie wspominając o pracach pozostawionych w rękopisach, skazanych na całkowite zapomnienie³. Sylwetki wielu autorów przybliżyło 7 tomów wydanego ostatnio *Słownika polskich teologów katolickich*⁴ i osobne publikacje

¹ Skrócony tekst referatu na sesję naukową *W 170. rocznicę śmierci T. Kościuszki* 22 X 1987 roku w Kielcach.

² Przyjęłam tu obszar dwóch diecezji: kieleckiej i sandomierskiej, w granicach sprzed 1992 r.

³ Zob. np. *Dzieje Kielecczyny w historiografii Polski Ludowej. Stan i program badań*, Kielce 1977, passim.

⁴ *Słownik polskich teologów katolickich*, pod red. H. E. Wyczawskiego, t. 1-7,

w kolejnych numerach „Archiwów Bibliotek i Muzeów Kościelnych”, zwłaszcza prace Walentego Wójcika⁵, ale specjalnych opracowań wymaga spuścizna tych osób, ocena podstaw informacyjnych, stosowanych metod czy osiągniętych wyników.

Do takich osób bez wątpienia należy żyjący w latach 1876-1943 proboszcz ćmielowski i borkowicki ks. Jan Wiśniewski, autor ponad 100 dzieł historycznych, a zwłaszcza serii monumentalnych *Dekanatów* i *Historycznych opisów*, także bibliofil i kolekcjoner⁶.

Przedmiotem niniejszego opracowania są zachowane w zasobie warszawskiego Archiwum Głównego Akt Dawnych materiały do dziejów powstania kościuszkowskiego opracowane przez J. Wiśniewskiego, a zwłaszcza próba oceny ich zawartości i przydatności badawczej.

Ks. J. Wiśniewski żywo interesował się insurekcją. Temat ten przewija się w większości jego wydawnictw, w których zamieszczał informacje o staczanych potyczkach, ofiarach duchowieństwa na rzecz powstania (paramenty kościelne i dzwony), stratach kościołów w wyniku bezpośrednich działań wojennych, a także wspomnienia (lub ich fragmenty) duchownych z okresu powstania⁷. W swoim mieszkaniu na plebanii w Borkowicach zebrał także wiele oryginalnych pamiątek kościuszkowskich, pozwalających na organizację stałych ekspozycji tematycznych dla wycieczek szkolnych i osób prywatnych z bliższych i dalszych okolic⁸. Jak wiadomo, część zbiorów przekazał Towarzystwu Krajoznawczemu w Radomiu z przeznaczeniem na

Warszawa 1981-1983.

⁵ „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1958, t. 1 i n.

⁶ Zob. W. Wójcika: *Ks. Jan Wiśniewski (1876-1943)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1963, t. 6, s. 279-294; t e n ż e: *Wiśniewski Jan (1876-1943), historyk Kościoła*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 7, Warszawa 1983, s. 414-417. Sporo informacji, zwłaszcza bibliograficznych można znaleźć także w jego *Dekanatach*.

⁷ Np. J. Wiśniewski: *Dekanat kozienicki*, Radom 1913, s. 137-138; t e n ż e: *Dekanat radomski*, Radom 1911, s. 96, 112-113, 121, 296, 342, 368; t e n ż e: *Dekanat opatowski*, Radom 1907, s. 191-195.

⁸ J. W. Kobylański: *Pamiętki po Sobieskim na plebanii w Borkowicach*, „Ilustrowany Kurier Codzienny” 1933, nr 254, s. 3-5.

Muzeum Ziemi Radomskiej, natomiast najwięcej eksponatów trafiło do Sandomierza, systematycznie przekazywanych do zbiorów tamtejszego Muzeum Diecezjalnego i Archiwum Kapituły Sandomierskiej. Tam też ostatecznie po śmierci Wiśniewskiego trafiła reszta zbiorów, a częściowo także do Biblioteki Seminarium Sandomierskiego⁹.

W Archiwum Kapituły Sandomierskiej znalazły się Akta Komendanta Miasta Wolnego Warszawy i Generalnego Komendanta Siły Zbrojnej Księstwa Mazowieckiego, obejmujące okres od 4 listopada do 12 grudnia 1794 roku¹⁰.

Jeszcze w zbiorach borkowickich korzystał z nich Aleksander Skalkowski przy publikacji *Rozkazów Kościuszki do gen. Orłowskiego w roku 1794 skierowanych*¹¹ i opracowaniu *Z dziejów insurekcji 1794 r.* (1926). Znał je i wykorzystał Wacław Zienkiewicz w opracowaniu archiwalnym zespołu akt Komendanta Miasta Wolnego Warszawy i Generalnego Komendanta Siły Zbrojnej Księstwa Mazowieckiego¹². Zespół ten uległ w sporej części zniszczeniu razem ze zbiorami Biblioteki Narodowej w 1944 roku, a oprócz części zachowanej w AGAD istotne znaczenie mają większe fragmenty w Archiwum Państwowym w Krakowie (tzw. Archiwum Młynowskie, Archiwum Chodkiewiczów) i w samym AGAD (zespół Militaria Jabłony). Istotnym ich uzupełnieniem są więc akta sandomierskie ocalone przez ks. J. Wiśniewskiego¹³. Poza tym, jak się wydaje, omawiany

⁹ W. Wójcik: *Ks. Jan Wiśniewski*, s. 283 i n.; t e n ż e: *Archiwum i biblioteka kapituły w Sandomierzu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1963, t. 7, s. 5 i n.

¹⁰ Omawia to W. Wójcik: *Ks. Jan Wiśniewski*, s. 282.

¹¹ Poznań 1926, s. 5.

¹² W. Zienkiewicz: *Akta Komendanta Miasta Wolnego Warszawy i Generalnego Komendanta Siły Zbrojnej Księstwa Mazowieckiego*, w: *AGAD w Warszawie. Przewodnik po zespołach*, t. 1, Warszawa 1975, s. 436-439; t e n ż e: *Militaria 1794 roku, ich koleje, wyniszczenie, stan zachowania w naszych archiwach*, w: *Studia i materiały do historii sztuki wojennej*, t. 1, Warszawa 1954.

¹³ W. Zienkiewicz mylnie umiejscowił interesujące nas akta w tzw. Tekach Wiśniewskiego, przekazanych po śmierci autora do Biblioteki Seminarium Sandomierskiego, zamiast w zasobie Archiwum Kapituły Sandomierskiej. Nie znał też faktu częściowego ich wykorzystania przez A. Skalkowskiego. Natomiast do wyjaśnie-

zbiór nie był wykorzystywany, choć informował o nim W. Wójcik w biogramach księdza¹⁴.

Zarówno A. Skałkowski, jak i W. Zienkiewicz i W. Wójcik nie wiedzieli, iż ks. J. Wiśniewski omawiane materiały opracował i przygotował do wydania drukiem w setną rocznicę śmierci Kościuszki, w 1917 r. W. Wójcik przy omawianiu rękopiśmiennej spuścizny J. Wiśniewskiego wspomina wprawdzie, iż odbito w kilku egzemplarzach „Dokumenty do insurekcji kościuszkowskiej: raporty, polecenia, listy — w setną rocznicę Naczelnika Narodu”, ale nie skojarzył tego z zachowanymi aktami w Archiwum Kapituły i nie wiedział o miejscu przechowywania rękopisu. Zapewne informacje o nim osiągnął pośrednio z akt osobistych lub pamiętnika autora¹⁵.

W zasobie warszawskiego AGAD, w dziale Varia i Nabytki (sygn. 264 i 281) zachowane są 2 jednobrzmiące maszynopisy wydawnictwa pt. *Dokumenty do insurekcji kościuszkowskiej w 1794 r. Raporty, polecenia i listy z oryginału przepisał w setną rocznicę śmierci Naczelnika Narodu ks. Jan Wiśniewski, proboszcz w Borkowicach* (8°, 122 s. zapis., 3 pustych, opr, egzemplarz II z poprawkami autora)¹⁶. W dodatkowej adnotacji na s. 3 czytamy:

W setną rocznicę śmierci Najwyższego Naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej, pragnąc Go uczcić, ogłaszam niniejsze dokumenty — oryginały będące w moim posiadaniu, odnoszące się przeważnie do roku 1794, bezpośrednio lub pośrednio odnoszące się do Jego osoby i działalności, jak również Jego podkomendnych.

ks. Jan Wiśniewski

W Borkowicach, w styczniu 1917 r.

nia pozostaje sprawa, jak ww. akta trafiły do zbiorów borkowickich.

¹⁴ W. Wójcik: *Ks. Jan Wiśniewski*, s. 282.

¹⁵ Tamże, s. 284, przyp. 18.

¹⁶ Do zasobu trafiły one w 1957 r. przekazane z Centralnego Archiwum Wojskowego, do którego z kolei wpłynęły w latach 1945-1946. Również tego pochodzenia w Nabytkach są: List Kościuszki do Józefa Rzązewskiego gen. mjr. ziemiańskiego w województwie sandomierskim z 4 maja 1794 r., aby dokonał zaciągu ochot-

Omawanie treści i układu dalej zamieszczonych akt jest sprawą złożoną. W materiałach znajdujemy 45 ponumerowanych, opatrzonych nagłówkami z datą i miejscem dokumentów i listów. Numeracja źródeł nie dotyczy całości, wydawca zostawił puste miejsce na wpisanie numeru. Wydawnictwo nie ma układu, źródła nie zostały uszeregowane chronologicznie lub rzeczowo. Na pierwszym miejscu znajdujemy pisma Kościuszki i wydaje się, że wydawca dokonał oceny ważności źródeł i w jakiś sposób je uszeregował. Niektóre pisma przytaczane są w całości, natomiast część w ekscerptach i w regestach (wydaje się że mniej istotne według wydawcy). W tych pierwszych autor nie modernizował pisma, a dodatkowo zamieszczał uwagi, np. o zachowaniu pieczęci.

Bardzo różnorodna jest treść i proveniencja poszczególnych źródeł. Oprócz 9. listów i ordynansów Tadeusza Kościuszki, głównie do gen. Józefa Orłowskiego znajdujemy tu raporty, doniesienia, listy do różnych osób, przede wszystkim gen. gen. Orłowskiego i Mokronowskiego. Dwa pisma: gen. Umińskiego i pptka Grochowskiego pochodzą z 10 stycznia i 6 marca 1792 roku, natomiast pozostałe mieszczą się w przedziale czasu od kwietnia do grudnia 1794 roku. Nie sposób dokładnie określić przynależności kancelaryjnej poszczególnych źródeł, czego też nie uczynił wydawca. Nawet biorąc pod uwagę, że kancelarie gen. gen. Mokronowskiego i Orłowskiego w warunkach toczących się działań zbrojnych nie mogły utrzymać jednolitego, czytelnego układu, to i tak proveniencja pism jest zbyt zróżnicowana, by w całości zaliczyć je do archiwum władz wojskowych Mazowsza¹⁷.

Ocena omawianego wydawnictwa przygotowanego przez ks. J. Wiśniewskiego musi jednak wypaść pozytywnie. Jeżeli pominiemy łatwe do usunięcia usterki w rodzaju braku układu, braku konsekwencji edytorskiej czy niejednorodności tekstów, to nie różni się ono specjalnie od istniejących już i funkcjonujących w badaniach naukowych wydawnictw Ludwika Nabelaka¹⁸, Henryka Mościc-

¹⁷ Wyjaśni to analiza oryginałów i porównania z innymi częściami zespołu w AP Kraków i AGAD, co wykracza już poza ramy tego komunikatu.

¹⁸ *Tadeusz Kościuszka, jego odezwy i raporta, uzupełnione celniejszymi aktami odno-*

kiego¹⁹, Lucjana Siemieńskiego²⁰ i innych. Z pewnością uzupełniałoby je, jak również podstawowe wydawnictwo *Aktów Powstania Kościuszkowskiego* Szymona Askenazego i Włodzimierza Dzwonkowskiego²¹. Byłoby to także istotne dopełnienie twórczości ks. Wiśniewskiego, nie wspominając o wartości dokumentacyjnej, gdy idzie o obchody Kościuszkowskie w 1917 roku na terenie obu diecezji. Sądzę, że w tym aspekcie tylko częściowo rację miał A. Zahorski stwierdzając, że „Dorobek drukowany tych uroczystości [1917 r. — M. D.] był znaczny. Ukazało się ok. 200 różnego rodzaju prac. Naukowo nie miały one wielkiej wartości, ale zawierały duży ładunek emocjonalny [...] Mimo popularności tradycji Kościuszkowskiej w społeczeństwie polskim, wiedza o nim była nikła. Starano się więc ją upowszechniać, z tym, że piszący na jego temat popularyzatorzy sami niewiele umieli i stąd większość tych prac była na niskim poziomie”²².

Opracowanie ks. Wiśniewskiego bez wątplenia z wymienionych wyżej względów nadaje się do opublikowania. Przy odpowiednich zabiegach edytorskich, w zestawieniu z wydanymi już fragmentami przez A. Skałkowskiego, porównaniu z istniejącymi oryginałami etc. odpowiadałoby współczesnym wymogom wydawniczym, stanowiąc istotny akcent w zbliżającej się dwusetnej rocznicy insurekcji.

szącymi się do powstania narodowego 1794 r., wyd. L. Nabelak, Kraków 1918.

¹⁹ *Tadeusz Kościuszko. Listy, odezwy, wspomnienia*, wyd. H. Mościcki, Warszawa 1917.

²⁰ *Listy Kościuszkowskie do generała Mokronowskiego i innych osób pisane*, wyd. L. Siemieński, Lwów 1877.

²¹ *Akty Powstania Kościuszkowskiego*, t. 1-2, wyd. S. Askenazy, W. Dzwonkowski, Kraków 1918, t. 3, wyd. W. Dzwonkowski i E. Kipa, Wrocław—Kraków 1955.

²² A. Zahorski: *Prawda i legenda o Tadeuszu Kościuszkowskim*, w: *Powstanie Kościuszkowskie 1794 r. Materiały sympozjum z okazji 190 rocznicy powstania*, Warszawa 1985, s. 17-18.

Maria Domańska

***Clergyman Jan Wiśniewski materials
for Kościuszko Insurrection history
in store of Main Record Office of Old Files in Warsaw***

Summary

Matter of this work is manuscript discovered in store of Main Record Office of Old Files in Warsaw. Said manuscript include files publication of Mazowsze Forces Commander in Insurrection 1794 year prepared for printing. Publication was prepared for printing by clergyman Jan Wiśniewski who was parish-priest in Borkowice about Radom. He was known collector, librarian and editor a lot of „historical-and-statistical” works from churchs and parishes of Kielce and Sandomierz dioceses. Said manuscript was not known for clergyman Jan Wiśniewski biographers. Opinion about this work let to postulate realization this edition because it sticks to similar works level and extends our knowledge about Insurrection.